

Tartu Ülikool
Humanitaarteaduste ja kunstide valdkond
Ajaloo ja arheoloogia instituut
Üldajaloo osakond

Getter Kitsing

Preisimaa prints Heinrichi vastuvõtt Tartus 1771. aastal

Bakalaureusetöö

Juhendaja: kaasprof Marten Seppel

Tartu 2024

Sisukord

Sissejuhatus.....	3
1. Vastuvõtt Stockholmis ja Peterburis	7
1.1 Stockholmi reisi eellugu	7
1.2 Vastuvõtt Rootsis	7
1.3 Kutse Peterburi.....	8
1.4 Preisimaa diplomaatilised eesmärgid Peterburis ja nende eellugu	9
1.5 Vastuvõtt Peterburis	11
1.6 Pidustused Peterburis	13
1.7 Peterburi reisi tulemused.....	14
2. Printsia vastuvõtt Tartus.....	16
2.1 Tartu 18. sajandi teisel poolel	16
2.2 Printsia vastuvõtu ettevalmistused.....	17
2.3 1770/1771. aasta külm talv	20
2.4 Printsia vastuvõtt Tartus.....	22
2.5 Printsia toidulaud	23
Kokkuvõte.....	27
Kasutatud allikad ja kirjandus.....	28
Summary	32

Sissejuhatus

1740. aastal astus Preisimaa troonile kuningriigi kolmas kuningas Freidrich II. Friedrich päris oma isalt, Friedrich Wilhelm I-lt tugeva riigi – nii militaarselt kui finantsiliselt. Friedrichi valitsusajal kasvas Preisimaa üheks Euroopa suurvõimuks. Seitsmeaastase sõja lõppedes, milles Preisimaa ja Venemaa vastasleerides sõdisid, mõistsid nii Friedrich II kui Peeter III sõprussuhete loomise vajadust.¹ Meelestus ei muutunud ka Katariina II valitsusajal. 1764. aastal sõlmisid Venemaa ja Preisimaa liidu, mis kohustas vastastikusele abile juhuks, kui kumbki pool peaks sattuma sõjaolukorda.² Liidu sõlmimine oli mõlemale poolele kasulik. Preisimaa kuningal olid rasked lüüasaamised Vene armeelt värskest meeles, mistõttu oli sõja järel üks diplomaatiliselt suundi moodustada Venemaaga liit.³ Teine riik nägi liidu sõlmimisel kasu eeskätt Rootsi juures – nimelt lootis Katariina II seal läbi Friedrichi, Rootsi kuninganna Ulrikese venna venemeelset poliitikat ajada.⁴ Liidu sõlmimisel lootis Katariina Friedrichi toetusele Rootsis ning et senine võimuvõitlus prantsuse- ja venemeelse poliitika vahel lõppeks viimase võiduga.⁵ Kahe suurvõimu vaheline allianss mängis edaspidises Euroopa poliitikas märgilist rolli.

Preisimaa ja Venemaa vahelised sõbralikud suhted püsisid Esimese maailmasõjani. 18. sajandil külastas Friedrichi noorem vend, Preisimaa prints Heinrich, mitmel korral Peterburi, et diplomaatilised ja sõbralikud suhted riikide vahel säiliks. ⁶ Prints Heinrichile on omistatud suurepäraseid diplomaatilisi oskusi ning erakordset ambitsioonikust. Need on tihtipeale ajalookirjutuses suurema tähelepanuta jäänud. Heinrichil oli elu jooksul võimalik särada sõjaväljal, ent tema diplomaatiline võimekus jäi suures osas rakendamata. Sagedased poliitilised erimeelsused kuningaga tingisid printsi väljajätmise Preisimaa välispoliitika planeerimisest enne 1770. aastaid.⁷

Esimest korda sai prints Preisimaad diplomaatilistel läbirääkimistel esindada oma reisil Stockholmi ja Peterburi 1770.–1771. aastal.⁸ Esialgu ei olnud reisil kuigi kaalukat poliitilist

¹ Helmreich, E. C. The Rise of Prussia. – Current History, nr 64, 1955, lk 205–210 (siin lk 207–208); Clark, C., M. Iron Kingdom: The Rise and Downfall of Prussia. Cambridge: Harvard University Press, 2006, lk 215.

² Ziebura, E. Prinz Heinrich von Preußen. Berlin: Stapp Verlag Wolfgang Stapp, 1999, lk 191.

³ Perkins, J., B. The Partition of Poland. – The American Historical Review, nr 1, 1896, lk 76–92 (siin lk 81).

⁴ Ziebura, E. Prinz Heinrich, lk 191.

⁵ *ibid.*, lk 191.

⁶ Helmreich, E. C. The Rise of Prussia, lk 208.

⁷ Stupperich, R. Die Zweite Reise Des Prinzen Heinrich von Preußen nach Petersburg. – Jahrbücher Für Geschichte Osteuropas, nr 4, lk 580–600 (siin lk 580).

⁸ *ibid.*, lk 580.

eesmärki – Friedrich oli otsustanud Heinrichi pärast korduvaid kutseid nende õe, Rootsi kuninganna Ulrikese juurde Stockholmi saata. Venna soovil pidi prints seoses Venemaa välispoliitiliste plaanidega kuningannaga Rootsi sisepoliitikat arutama.⁹ Katariina II-lt sai prints Heinrich kutse alles pärast Rootsi saabumist. Peterburi otsustati reisisihtkohtade hulka lisada alles siis.¹⁰ Sellest üsnagi ootamatust külastusest kujunes aga seoses esimese Poola jagamisega üks olulisemaid läbirääkimisi.

Teel Stockholmi ja tagasiteel Peterburist läbi Balti provintside külastas prints mitmeid väiksemaid ja suuremaid linnu ning asulaid, peatudes neis pikema – näiteks Kuramaal ja Königsbergis veetis prints paar päeva¹¹ – või lühema perioodi vältel. Üks selliseid linnu oli Tartu (kaasajal Dorpat), mis jäi printsile Riiga naasmisel tee peale.¹² Tartu asus tollal postimaanteel, mis ühendas Peterburi Kesk-Euroopaga, seega pikal teekonnal peatumiseks igati sobiv.¹³ Tartul oli printsile vastuvõtuks aega valmistuda umbes seitse päeva.¹⁴ Selle aja jooksul tuli organiseerida printsile sobilikud eluruumid, teostada tellimused vajalikele toiduainetele ning korraldada kuninglikule külalisele kohane vastuvõtt.

Väikelinnade jaoks oli diplomaatiliste külaliste kostitamine ning neile seejuures meeldiva kogemuse pakkumine suur vastutus. Äärmuslikumaid näiteid selle kohta on Peeter I 1697. aasta külaskäik Liivimaale, mis langes kokku näljahäda ja külma talvega. Ebaõnnestunud visiit ja solvumine Riia vastuvõtul olidki ajendid, mille tagajärjel Venemaa Rootsile sõja kuulutas.¹⁵ Peeter I vastuvõtt illustreerib hästi, kuidas ka väikelinnad poliitikas suurt rolli mängida võisid.

Varasemalt pole prints Tartu külaskäiku käsitletud ning tegemist on esimese ülevaatega prints – küll üürikesest – peatumisest Tartus. See leidis aset 1771. aastal, ööl vastu 23. jaanuari. Siinse töö eesmärgiks on selgitada prints külastuse üksikasju ja ennekõike ettevalmistusi taolise kõrge külalise vastuvõtuks. Töö annab täienduse arusaamale diplomaatiliste reise olemusest 18. sajandil ning üksikute väikelinnade panusest nende õnnestumisse. Töös kajastub ka Preisimaa prints Heinrichi panus Preisimaa välispoliitikasse, täpsemalt seoses esimese Poola jagamisega.

⁹ Easum C., V. Prince Henry of Prussia, Brother of Frederick the Great. University of Wisconsin Press, 1942, lk 257.

¹⁰ *ibid.*, lk 260–61.

¹¹ Ziebura, E. Prinz Heinrich, lk 213.

¹² RA, EAA.995.1.1619 Akte betreffend die Reise des preussischen prinzen Heinrich aus St.-Petersburg nach Riga.

¹³ Laur, M., Selart, A. Dorpat/Tartu. Geschichte einer Europäischen Kulturhauptstadt. Wien: Böhlau, 2023, lk 98.

¹⁴ RA, EAA.995.1.1619 Kiri Tartu raele George Browne'ilt 10. jaanuar 1771.

¹⁵ Seppel, M. Peeter I reis läbi suure nälja aegse Liivimaa. – Horisont, nr 4, 2020, lk 8-12 (siin lk 12).

Prints Heinrichist ei ole eesti keeles ilmunud mitte ühtegi käsitlust ning suuremates publikatsioonideski on talle pigem vähe tähelepanu pööratud, sealhulgas Poola jagamist käsitlevates väljaannetes. Tutvustamaks prints'i isikut ja tema isiklikku kogemust käsitletavast reisist – kaasa arvatud Poola jagamise telgitaguseid – toetutakse Berliini ajaloolase Eva Zieburaga põhjalikule biograafiale „Prinz Heinrich von Preußen“¹⁶ ning 1942. aastal ilmunud esimest ingliskeelset käsitlust prints'i elust, pealkirjaga „Prince Henry of Prussia, Brother of Frederick the Great”, mille autor on Ameerika Ühendriikide ajaloo professor Chester Verne Easum.¹⁷

Printsi visiidi ja selle ettevalmistuse ülevaate koostamiseks on kasutatud Tartu magistraadi protokolle ja missiive, nende hulgas ka Tartu rae kirjavahetusi Mustpeade vennaskonnaga, kindralkuberneri ning keiserliku majesteedi isikliku kantseleiga.¹⁸ Lisaks sellele on kasutatud Mustpeade vennaskonnaga seotud dokumente¹⁹ ning märkmeid ja aruandeid seoses prints'i külastuseks tellitud toiduainetega. Töös on kasutatud ka Peterburis toimunud maskeraadi kirjelduse koopiat, mille puhul jääb küll selgusetuks, miks ja kelle poolt see on omal ajal Liivimaale saadetud.²⁰ Samuti on vaadeldud Friedrichi ja Heinrichi reisiaegset kirjavahetust, mis on publitseeritud Friedrich Suure korrespondentsi seerias.²¹

Töö koosneb kahest peatükist. Esimeses antakse ülevaade Preisimaa prints Heinrichi diplomaatilise reisi põhjustest ja eelloost. Kõigepealt avatakse Stockholmi külastuse poliitilist tausta ja sealset vastuvõttu. Järgnevad alapeatükid keskenduvad Peterburi reisi ajendile ning Preisimaa diplomaatilistele eesmärkidele seoses Venemaaga, sealhulgas konkreetsemalt prints Heinrichi isiklikule visioonile Preisimaa välispoliitika kujundamisest. Seejärel käsitletakse Peterburi vastuvõttu ja sealseid pidustusi, lisaks kahe kuningliku kõrguse omavahelist läbisaamist ja prints Heinrichi enese kogemust diplomaatilisel reisil. Teises peatükis käsitletakse prints'i Tartu vastuvõtu ettevalmistusi, kaasaegset Tartut ning visiiti Tartusse 22.–23. jaanuaril. Selle üksikasjade paremaks mõistmiseks võrreldakse kõnealust külastust ka Katariina II omaga Tartusse 1764. aastal. Peatükis käsitletakse ka prints'i reisiga kokkulangenud erakordselt külma talve ning prints'i toidulaua üksikasju, kusjuures analüüsitakse tellitud toiduaineid Liivimaa kontekstis. Kogu töö vältel on kasutatud nii vana kui uut kalendrit.

¹⁶ Zieburaga, E. Prinz Heinrich.

¹⁷ Easum C., V. Prince Henry of Prussia.

¹⁸ RA, EAA.995.1.1619.

¹⁹ RA, EAA.995.1.1709 Akte betreffend die Teilnahme der Schwarzhaupterkompagnie an den feierlichen Aufzug bei der Ankuft des prinzen Heinrich von.

²⁰ RA, EAA. 1862.2.187 Beschreibung der Festlichkeiten in St. Petersburg zur Ehre des Prinzen Heinrich. Französisch.

²¹ Politische Correspondenz Friedrich's des Grossen, 30. Digitale Ausgabe der Universitätsbibliothek Trier. Kasutatud 20.05.2024, <https://friedrich.uni-trier.de/de/politKorr/30/toc/>

Venemaa, sealhulgas ka Eesti alad, läks uuele kalendrile üle 1918. aastal, samas kui Preisimaa hakkas uut kalendrit kasutama juba 1610. aastal.

1. Vastuvõtt Stockholmis ja Peterburis

1.1 Stockholmi reisi eellugu

1764. aasta liidulepingu sõlmimise järel hakkas Preisimaa suhtumine Rootsi kuningriiki sõltuma Venemaa poliitikast.²² Nimelt sisaldus lepingus Rootsit puudutav salajane osa, mille kohaselt oli Venemaal õigus tungida tollal Rootsile kuulunud Pommerisse, juhul kui Rootsi peaks tegutsema 1720. aasta põhiseaduse vastaselt või Venemaale kallale tungima.²³ Põhiseaduse kohaselt kuulus riigivõim aristokraatlikele parteidele, mitte kuningale.²⁴ Rootsi kuninganna Ulrikese eesmärk oli aga monarhiat tugevdada ning riigi valitsemises Vene ja Prantsuse mõjusid vähendada.²⁵ Friedrich otsustaski Heinrichi Stockholmi saata just eesmärgiga õde salajasest lepingust teavitada. Heinrichi ülesanne oli suunata kuningannat oma poliitikat jätkama nii, et tema tegevus Venemaal ei ärritaks. Kuigi võeti reis ette poliitilistel põhjustel, ootas kuninganna Ulrike oma venda külla varasematelgi aastatel, 1764 ja 1768. Erinevatel põhjustel pidi prints – õigemini Friedrich printsi nimel – kutsest loobuma.²⁶

1.2 Vastuvõtt Rootsis

Heinrichi reis Rootsi lepidi kokku juba 1770. aasta alguses, sama aasta juulis asuti teele.²⁷ Printsi reisiseltskonda kuulus seitse inimest, kelle seas olid Heinrichi isiklik arst ja sekretär, samuti kaks adjutanti, Christian Ludwig von Kaphengst ja krahv Heinrich Bogislav Dettlof von Schwerin, kellele enne Peterburi jõudmist ametikõrgendust taotleti, sest Venemaal väidetavalt adjutante ei austatud. Lisaks kahele tulevasele majorile reisisid kaasa õukonnamarssal Friedrich Wreech, kammerhärä Knyphausen ning krahv Hordt.²⁸ Augusti alguses jõuti kuningapere juurde ning külastus vältas kaks kuud.²⁹ Ulrike lahkus Rootsi 1744. aastal värske täiskasvanuna ning õde ja vend polnud üksteist näinud veerand sajandit – nägemisrõõm oli mõlemal poolel suur.³⁰ Kuningannal oli venna külastuse üle ütle mata hea meel ning ta korraldas

²² Ziebura, E. Prinz Heinrich, lk 191.

²³ Krauel, R. Briefe des Prinzen Heinrich v. Preussen an der Königin Luise Ulrike, Gustav III. und der Prinzessin Sophie Albertine v. Schweden 1771–1797. Forschungen zur brandenburgischen und preussischen Gescichte, 16, 1903, lk 207–250 (siin lk 208); Easum C., V. Prince Henry of Prussia, lk 257.

²⁴ Krauel, R. Briefe des Prinzen Heinrich v. Preussen, lk 208.

²⁵ Ziebura, E. Prinz Heinrich, lk 191.

²⁶ Easum C., V. Prince Henry of Prussia, lk 257–258.

²⁷ Ziebura, E. Prinz Heinrich, lk 194.

²⁸ *ibid.*, lk 197–199.

²⁹ Easum C., V. Prince Henry of Prussia, lk 258.

³⁰ Krauel, R. Briefe des Prinzen Heinrich v. Preussen, lk 209.

tema auks mitmeid pidustusi. Friedrichi sõnul olevat õel pidutsemise iga ammu möödas olnud, mistõttu eeldas, et uhkete ballidega püüti väikesele vennale selgelt muljet avaldada.³¹ Prints vastuvõtt Rootsis meenutas kuninga oma.³²

Heinrichil oli Rootsis võimalus õde ja tema perekonda tõeliselt tundma õppida ning prints võitis kiiresti kuningliku perekonna südamed. Poliitilistes vaadetes leidis Heinrich ühise keele kuninga Adolf Friedrichiga, kes Rootsis varemgi venemeelset poliitikat toetanud oli. Soojad suhted tekkisid ka tema õelastega. Tulevane kuningas, kroonprints Gustav, kes toetas monarhia tugevdamise eesmärgil prantsusmeelset poliitikat, poliitilistelt vaadetelt onuga aga ei nõustunud. Küll aga säilis vastastikune austus ja läbisaamine. Heinrichist sai kuninganna Ulrikese – kes oma abikaasa nõrga valitsemise tõttu riigi siseasjades vägagi pädev ja aktiivne oli – usaldusisik nii isiklikus kui poliitilises elus.³³

1.3 Kutse Peterburi

12. augustil 1770. aastal jõuab juba Rootsi saabunud printsile läbi Friedrichi talle edastatud kiri Katariina II-lt. Kirjas väljendab keisrinna suurt soovi Stockholmi suunduv prints Heinrich enne kojusõitu ka Peterburis vastu võtta. Katariina soovitas printsil reisida läbi Tallinna (Revali) ja Kroonlinna, lubades vajadusel ka oma laevad vastu saata, kuid pakkus ilmastikuolusid arvesse võttes ka pikemat maitsi reisimise võimalust.³⁴ Friedrich soovitas tungivalt vennal kutse vastu võtta. Heinrichi külastus oleks Friedrichi välispoliitilistele plaanidele väga kasulik ning lubas venda raskel teekonnal igati toetada – finantsiliselt 8000 krooniga,³⁵ lisaks rahalisele toetusele, mis kulub keisrinnale kingituste tegemisele.³⁶

Friedrich vastab keisrinna kutsele mõningase kahjutundega, kui kirjutab, et tema ise reisi ette võtta ei saa, kuid lubab, et prints ületab kasvõi „mered ja kaljud“, et Peterburi jõuda.³⁷ Peterburi reisiplaan oli seega paika pandud ning Katariina ootas printsiga saabumist sama aasta sügisel.³⁸ Kuigi kutse oli saatnud Katariina, oli Peterburi külastamine tegelikult Heinrichi idee. 1770. aasta alguses, kui Rootsi reis oli juba planeeritud, kohtus Heinrich Berliinis Venemaa printsiga

³¹ 19297. Au prince Henri de Prusse. Politische Correspondenz Friedrich's des Grossen, 30.

³² Easum C., V. Prince Henry of Prussia, lk 258.

³³ Krauel, R. Briefe des Prinzen Heinrich v. Preussen, lk 209–210.

³⁴ 19208. A L'impératrice de Russie à Peterhof.

³⁵ 19209. Au prince Henri de Prusse à Drottningholm.

³⁶ 19266. Au prince Henri de Prusse à Drottningholm.

³⁷ 19208. A L'impératrice de Russie à Peterhof.

³⁸ Ziebur, E. Prinz Heinrich, lk 201.

Dimitri Golitsõniga. Heinrich, haarates kinni erakordsest võimalusest, avaldas Golitsõnile soovi oma Rootsi reisi raames ka Peterburi oma peatuskohtade hulka lisada. Keisrinna oli prints'i ideest vaimustuses ning lubas Heinrichi kutse saata Preisimaa kuningale.³⁹ Selle iseseisva sammuga kindlustas Heinrich endale koha Preisimaa välispoliitika tuleviku planeerimises.

1.4 Preisimaa diplomaatilised eesmärgid Peterburis ja nende eellugu

Kutse Peterburi tuli ajal, mil Preisimaal oli Venemaa suunal mitmeid välispoliitilisi plaane. 1768. aasta Poola kodusõja tulemusel – kui rahutuste ajal sattusid Poola tunginud Vene väed Türgi aladele – puhkes sõda ka Venemaa ja Türgi vahel. Neli aastat varem sõlmitud liidulepingu tõttu sattus järelikult sõtta ka Preisimaa.⁴⁰ Preisimaa osalus piirdus vaid Venemaa rahalise toetamisega – vägesid Friedrich II rindele ei saatnud.⁴¹ Sellest hoolimata soovis Friedrich Venemaa ja Türgi konflikti kiiret lõppu, sest lisaks subsiidiumide maksmise kohustusele muutus reaalsemaks ka sõja eskaleerumise oht. See tähendanuks, et Preisimaa oluks kohustatud oma armee sõtta saatma. See olekski täitunud, kui Austria oleks näinud vajadust oma alade kaitseks Venemaa vastu sõtta astuda.⁴² Friedrichi plaani järgi oleks Heinrich saanud Peterburis Katariinat Türgiga rahu sõlmima veenda.⁴³

Lisaks sellele oli Friedrich varasematel aastatel hakanud tegema eeltööd oma valduste laiendamiseks Kesk-Euroopas. Juba enne troonile astumist oli üks Friedrichi välispoliitilisi eesmärke Preisimaa alade ühendamine.⁴⁴ Nimelt oli osa Preisimaa aladest riigist eraldatud, ainus viis neid ühendada oleks olnud allutada osa Poola territooriumist. Selline lüke oleks Preisimaad nii sise- kui välispoliitiliselt kindlustanud.⁴⁵ 18. sajandiks valitses Poolas Preisimaa – ja teiste lähinaabrite – jaoks üsna soodne olukord. Poola oli 18. sajandi keskpaigaks mitme suurvõimu vahel nõrk ja haavatav. Nii sise- kui välispoliitilised probleemid tegid Poola territooriumi välisohu ees kaitsetuks. Kuningal puudus eriline võim ning uue valitsuse loomine oleks olnud liialt riskantne. Poola aadlike privileegid takistasid neid nõustumast

³⁹ Ziebura, E. Prinz Heinrich, lk 195–196.

⁴⁰ *ibid.*, lk 192.

⁴¹ Easum C., V. Prince Henry of Prussia, lk 253.

⁴² *ibid.*, lk 254.

⁴³ Stupperich, R. Die Zweite Reise Des Prinzen Heinrich, lk 582.

⁴⁴ Perkins, J., B. The Partition of Poland, lk 80.

⁴⁵ Helmerich, E, C. The Rise of Prussia, lk 23; Perkins, J., B. The Partition of Poland, lk 80–81.

võimalike muudatustega, mis oleks nende võimu vähendanud.⁴⁶ Poola oli oma olukorras kaitsetu ja liitlasteta, Prantsusmaa varasem toetus vähenes, arvestades riigi enese positsiooni langemisega Euroopas pärast Seitsmeaastast sõda.⁴⁷ 1763. aastal, kui Poola troon jälle vakantseks jäi, esitas Venemaa kandidaadiks Katariina II soosiku Stanisław Poniatowski. Poniatowski valitsusaeg viis Poola 1768. aastal kodusõjani.⁴⁸

Friedrich teadis, et Poola jagamine poleks olnud Venemaa kaasamiseta võimalik. Venemaal, kes Poolas aktiivselt oma poliitikat ajas, olid endalgi riigi aladele pretensioonid.⁴⁹ Samal ajal jõudis kuningas astuda kõnelustesse ka Austria ertshertsogi ja Saksa-Rooma keisri Joseph II-ga. Kohtumised kahe valitseja vahel toimusid 1769. ja 1770. aastal Neisse'is. Põhimõtteliselt oli kohtumise eesmärk suhete soojendamine – Preisimaa tahtis olla kindel, et vana vaen Sileesia pärast kahe suurriigi suhteid ei ohustaks, mida talle ka kinnitati. Austriaga suudeti kokku leppida, et riikide koostööd ei tohiks ohustada ükski teine Euroopa suurvõim (selle all pidas Friedrich peamiselt silmas Prantsusmaad).⁵⁰ Uue sõja puhkedes lubasid riigid neutraalseks jääda. Kohtumisel tõstatas Friedrich Poola jagamise idee ka Josephile – tegemist oli ju Poola kolmanda lähinaabriga. Siiski ei leppinud riigid sellel kohtumisel jagamise osas midagi kokku.⁵¹ 1769.–1770. aastal otsustas aga Austria osa Poola aladest annekteerida, mis tähendas, et riigi jagamine peaks toimuma kolme suurvõimu vahel.⁵²

Kuivõrd tegi Friedrich arvestatavat eeltööd Poola jagamise kasuks, oli tema silmis Peterburi kutse laekumisel põhiorõhk veenda keisrinnat sõlmima rahu Türgiga. Kirjades Heinrichile suunab ta printsiga tegutsema vastavalt Preisimaa huvidele. Sellega rõhutab kuningas selgelt oma soovi Preisimaad sõjaolukordadest eemal hoida, sest lisaks Vene-Türgi rahule peaks Heinrich ka keisrinna ja kuninganna Ulrikese vahel suhteid soojendama.⁵³ Kuivõrd käitus prints vastavalt kuninga korraldustele, oli Heinrichil ka oma nägemus sellest, millised peaksid olema edasised välispoliitilised sammud ning kuidas Preisimaa positsiooni tugevdada. Prints leidis, et olukord uute territooriumide omandamiseks on Preisimaale liiga soodne, et seda mitte ära

⁴⁶ Perkins, J., B. The Partition of Poland, lk 77–78.

⁴⁷ *ibid.*, lk 76 ja 78.

⁴⁸ Britannica, The Editors of Encyclopaedia. Confederation of Bar. – Encyclopedia Britannica, 2023. Kasutatud 8.04.2024, <https://www.britannica.com/topic/Confederation-of-Bar>; Perkins, J., B. The Partition of Poland, lk 77.

⁴⁹ Perkins, J., B. The Partition of Poland, lk 79 ja 81.

⁵⁰ *ibid.*, lk 85–86.

⁵¹ Easum C., V. Prince Henry of Prussia, lk 255.

⁵² Clark, C., M. Iron Kingdom, lk 231.

⁵³ 19209. Au prince Henri de Prusse à Drottningholm.; 19229. Au prince Henri de Prusse à Drottningholm.

kasutada.⁵⁴ Heinrich tegutses küll kuninga esindajana, kuid sai siiski esmakordselt iseseisvalt Preisimaad diplomaatilistes suhtlustes esindada.⁵⁵

Peterburi reis kinnitatud, sai Heinrich ka Stockholmis diplomaatiliselt eeltööd teha. Heinrichi jaoks oli juba Rootsi reis suur samm tema poliitilises karjääris. Friedrichil oli – seda kinnitas ta kirjalikult – oma venna diplomaatilistesse oskustesse täielik usk.⁵⁶ Arvestades, et üks Peterburi läbirääkimiste eesmärk oli Rootsi ja Venemaa valitsejate vahelisi pingeid maandada,⁵⁷ alustas prints Ulrikese ja Katariina lepitamisprotsessi juba Stockholmis. Heinrich jõudis kiiresti võõrandunud õega ühele meelele. Mõistes oma õe riigisiseseid probleeme, kus sõltuti suuresti Prantsusmaast, millega Venemaa Rootsis konkureeris, lubas Heinrich mingis mõttes ka Rootsit – või peamiselt oma õe vaatenurka – Peterburi läbirääkimistel esindada.⁵⁸ Enne Venemaale saabumist kinnitas Friedrich, et printsil on ka Peterburis volitus kuninga nimel kõnelda, ning et ise ta enam keisrinnaga jooksvalt tihedat kirjavahetust ei pea.⁵⁹

1.5 Vastuvõtt Peterburis

Keisrinna soovis, et tema külalise teekond oleks võimalikult sujuv ning takistusteta – sel eesmärgil saatis ta talle Tallinnasse isegi laevad vastu.⁶⁰ Teekond otsustati siiski ette võtta läbi Soome, mille piiri ääres ootasid printsi Katariina saadetud ohvitserid ja kindralid. Peterburi jõuti 1./12. oktoobril.⁶¹ Printsi eluruumideks määras Katariina kunagise Venemaa kantsleri Mihhail Vorontsovi kuulunud palee.⁶² Katariina ja Heinrichi vahel tärkas kohene sümpaatia. Prints ja keisrinna olid oma huvidelt üsnagi sarnased inimesed – vesteldi kunsti, filosoofia ja kirjanduse üle, lisaks sellele olid paljud kuulsad kaasaegsed filosoofid nende ühised tuttavad. Peeti pikki vestlusi ning omavaheline suhtlus muutus kiiresti familiaarseks – viimast kinnitab Heinrichi kaaskond. Suuresti tänu vastastikusele mõistmisele oli diplomaatilisest vestlusest lihtsam pidada.⁶³ Keisrinna oli printsist võlutud, mis ei jäänud tähelepanuta ka Heinrichil endal. Poliitilisi teemasid arutati lausa pidustuste ajal, teistest inimestest eemal. Katariina usaldas

⁵⁴ Easum C., V. Prince Henry of Prussia, lk 256.

⁵⁵ Stupperich, R. Die Zweite Reise Des Prinzen Heinrich, lk 580.

⁵⁶ Easum C., V. Prince Henry of Prussia, lk 258.

⁵⁷ Ziebura, E. Prinz Heinrich, lk 197.

⁵⁸ *ibid.*, lk 199–200.

⁵⁹ 19343. Au prince Henri de Prusse à Saint-Pétersbourg; Ziebura, E. Prinz Heinrich, lk 204.

⁶⁰ Katariina saatis Revalisse kaks laeva, juhuks, kui prints peaks merereisi kasuks otsustama. Ziebura, E. Prinz Heinrich, lk 199.

⁶¹ Stupperich, R. Die Zweite Reise Des Prinzen Heinrich, lk 582; Ziebura, E. Prinz Heinrich, lk 201.

⁶² Ziebura, E. Prinz Heinrich, lk 199.

⁶³ *ibid.*, lk 202.

selgelt Heinrichi isiklikku arvamust, mida prints – tundub, et siiski heatahtlikult – lubas Preisimaa ja kuninga huvides ära kasutada.⁶⁴

Kuigi reisi fookus oli poliitilistel läbirääkimistel, sai Heinrich pea nelja kuu jooksul, mis Venemaal veedeti, riigiga korralikult tutvust teha. Keisrinna rääkis printsile oma sisepoliitilistest muudatustest, sellega seotud plaanidest ning tutvustas talle nii Peterburi kui selle ümbrust,⁶⁵ jõudes jaanuaris ka Moskvasse.⁶⁶ Katariina jalutas uhkusega printsiga läbi oma Talvepalee aia, mis oli täis eksootilisi viljapuid ja taimi.⁶⁷ Kõigest, mida Heinrich Venemaal nägi, kirjutas ta ka kuningale. Eriti meeldejäävaks osutus Friedrichile Katariina asutatud aadlineidude kool.⁶⁸ Kirjavahetuse pidamine vendade vahel oli aga üpris keeruline. Kuninga sõnul võttis kirjade saatmine kuus nädalat – tõenäoliselt arvestatud kirja kättesaamise ja saatmise periood –, mis tähendab, et tihtipeale räägiti üksteisest mööda.⁶⁹ Kuigi lõplikke otsuseid ja edasisi samme arutas prints kuningaga läbi, tähendas teatud isoleeritus ka Heinrichile suuremal määral iseseisva poliitika ajamist.

Kirjavahetuses kuningaga arutavad vennad Venemaa ja keisrinna üle. Heinrichi saabudes otsustati edaspidine arutus Poola-Leedu ja Türgi küsimuste üle pidada kuninga ja keisrinna vahel vaid läbi Heinrichi.⁷⁰ Olenemata läbirääkimiste raskustest ning osalisest mõistmatusest Katariina poliitika suhtes, oli Friedrichi arvamus keisrinnast vägagi positiivne. Friedrich kirjutab, et prints võib olla Venemaalt naastes täielikult „venestunud“ ning ei leia mujal Euroopas enam midagi sellega võrdväärset.⁷¹ Mitmes kirjas kiidab Friedrich Katariina valitsemist, vene rahva juhtimist ning tema panust Venemaa arengusse.⁷² Friedrichi sõnul on Venemaa rahvas tohutult kiiresti tsiviliseerunud ning aina rohkem osa ülejäänud maailmast.⁷³ Tol perioodil, suuresti tänu Peeter I valitsusajale, tõusis arutus Venemaa üle esile Lääne-Euroopa – täpsemalt Prantsusmaa ja Saksamaa – mõtlejate seas. Analüüsi Peeter I ja Katariina II valitsusaega ning nende edukust Venemaa reformimises. Kuigi mõtlejate seisukohad võisid olla erinevad, oli Venemaa küsimus siiski aktuaalne. Aina rohkem hakati Venemaad kohtlema

⁶⁴ 19416. Au prince Henri de Prusse à Saint-Pétersbourg; 19437. Au prince Henri de Prusse à Saint-Pétersbourg.

⁶⁵ Ziebura, E. Prinz Heinrich, lk 206.

⁶⁶ 19616. Au prince Henri de Prusse.

⁶⁷ Ziebura, E. Prinz Heinrich, lk 206.

⁶⁸ 19466. Au prince Henri de Prusse à Saint-Pétersbourg.

⁶⁹ 19438. Au prince Henri de Prusse à Saint-Pétersbourg.

⁷⁰ Easum C., V. Prince Henry of Prussia, lk 266.

⁷¹ 19575. Au prince Henri de Prusse à Saint-Pétersbourg; 19590. Au prince Henri de Prusse à Saint-Pétersbourg

⁷² 19403. Au prince Henri de Prusse à Saint-Pétersbourg; 19431. Au prince Henri de Prusse à Saint-Pétersbourg.

⁷³ 19529. Au prince Henri de Prusse à Saint-Pétersbourg.

võrdväärseks ning mitte mahajäänud üksiku ja barbaarse suurriigina ning tunnistati selle kiiret arengut.⁷⁴

Olenemata kõigest suurepärasest ja hingematvast, mida Heinrich Venemaal oma silmaga nägi, kirjutas ta mitmel korral vennale, et on valmis koju naasma. Selliseid kirju sai Friedrich juba detsembrist, sest esialgseks lahkumiskuupäevaks oli arvestatud 13. detsembrit. Halvad teolud ning läbirääkimiste kulg ei lubanud aga Heinrichil enne jaanuari lahkuda.⁷⁵ Friedrich rõhutas juba külastuse esimesel kuul, et Heinrich peaks jääma vastavalt keisrinna soovile, ning kui peaks tekkima soov varem lahkuda, tuleks leiutada “usutav ettekääne”.⁷⁶ Hirm, et varasest lahkumisest võib puhkeda uus ja ulatuslik sõda, veenis prints Peterburi jääma.⁷⁷ Olenemata suurtest kiidusõnadest, mis prints ja kuninga kirjavahetuses tema Peterburi reisi vältel valdavad, kirjutab Friedrich Heinrichile jaanuaris, et vene rahvas on loomult siiski barbaarne ja muutumatu, võrreldes prints isege Platoni ja Pythagorasega, kes teadmiste kogumise eesmärgil metsikute rahvaste seas rändasid.⁷⁸ Ilmselt olid karmid sõnad tingitud läbirääkimiste raskustest ja mitmetest lahkkelidest Katariinaga.

1.6 Pidustused Peterburis

Tõenäoliselt peeti Peterburis viibimise ajal nii mõnigi suurejooneline pidu. Enne prints lahkumist oli keisrinnal võimalus korraldada printsile ka uhke sünnipäevapidu ning kinkida talle hinnaline teematsõrmus.⁷⁹ Kogu reisi vältel külastati erinevaid losse, kus pakuti mitmesugust meelelahutust. Prints Peterburis viibimine oli tulvil pidudest, ballidest ja etendustest, mille korraldamisel keisrinna end tagasi ei hoidnud.⁸⁰ Üks sellistest pidustustest oli prints külastuse alguses peetud maskeraad.⁸¹ Maskeraadi toimumiskuupäevaks on märgitud 1771. aasta 28. november – aasta hiljem, kui prints tegelikult Peterburi külastas. Huvitaval kombel on maskeraadi kirjelduses märgitud, et pidu on korraldatud prints Heinrichi saabumise auks, kuid ka kuupäevaliselt ei sobiks see kuidagi prints Peterburi jõudmisega. Pidud oli väga

⁷⁴ Speck, R., P. *The History and Politics of Civilisation: the Debate about Russia in French and German Historical Scholarship from Voltaire to Herder*. Queen Mary University of London, 2010, lk 264–272.

⁷⁵ 19450. *Au prince Henri de Prusse à Saint-Pétersbourg*; 19484. *Au prince Henri de Prusse à Saint-Pétersbourg*.

⁷⁶ 19426. *Au prince Henri de Prusse à Saint-Pétersbourg*.

⁷⁷ 19515. *Au prince Henri de Prusse à Saint-Pétersbourg*.

⁷⁸ 19612. *Au prince Henri de Prusse*.

⁷⁹ Ziebura, E. *Prinz Heinrich*, lk 212.

⁸⁰ *ibid.*, lk 206.

⁸¹ Seejuures on tähelepanuväärne, et sellest aruandest on koopia saadetud ka Liivimaale, mis on leitav Rahvusarhiivi Tartu kogus: RA, EAA. 1862.2.187. *Beschreibung der Festlichkeiten in St. Petersburg zur Ehre des Prinzen Heinrich*. Französisch.

suurejooneline, Talvepalees oli kohal 3600 külalist. Peo alguses tantsiti palee 21 ruumis ning kell üheksa õhtul algas etendus, mis oli inspireeritud aastaegadest- ja kuudest ning kreeka jumalatest, keda kehastasid 8–11-aastased lapsed. Neiud olid Katariina asutatud Smolnõi instituudist ning poisid noorte kadettide koolist. Laudu oli suures saalis 12, vastavalt igale kuule. Etenduse raames ülistati keisrinna ning kiideti tähtsat külalist. Kohal olid mitmed tähtsad riigitegelased, sealhulgas kammerhärra Aleksei Narõškin, vürst Fjodor Matjuškin, vürst Grigori Potjomkin ning prints Dimitri Golitsõn.⁸²

1.7 Peterburi reisi tulemused

1772. aasta augustis, umbes poolteist aastat pärast läbirääkimistelt naasmist, sõlmiti Austria, Venemaa ja Preisimaa vahel leping, millega jaotati Poola kolme osapoole vahel. Venemaa ja Preisimaa olid oma osad jaotanud juba sama aasta jaanuaris.⁸³ Kolmandik Poola endistest aladest kuulus nüüd lähinaabritele.⁸⁴ Preisimaa täitis jagamisega oma esialgse eesmärgi – Kuningliku Preisimaa omandamisega olid Preisimaa varasemalt hajutatud alad nüüd riigiga ühendatud, Poolale jäid vaid Gdański ja Toruńi linnad. Austria sai oma uued alad Lõuna-Poolast, sealhulgas osad Galiitsiast, Krakowist ja Lodomeeriast. Venemaa võttis enda alla piirkonnad, mis jäid Dnepri ja Daugava jõest idapoole, omandades territoriaalselt kõigist osapooltest suurima ala.⁸⁵

Poola jagamise tulemust võib suuresti omistada prints Heinrichile ning tema diplomaatilisele tööle. Heinrich oli see, kes tõstas teema Peterburis, ning veenis lisaks Katariinale ka Friedrichit, kes esimesest Peterburist saabunud jagamise plaanist isegi keeldus. Heinrichi veenmistöö tulemusel jõudsid mõlemad valitsejad arusaamani, et parajasti on hea võimalus Poola jagada ja seeläbi uusi territooriume võita.⁸⁶ Lisaks Poola jagamisele suutis Heinrich veenda Katariinat Rootsi suunal rahulikumat poliitikat ajama. Prints kinnitas, et kuninganna

⁸² RA, EAA. 1862.2.187.

⁸³ Ziebura, E. Prinz Heinrich, lk 215–216.

⁸⁴ Britannica, The Editors of Encyclopaedia. Partitions of Poland. – Encyclopedia Britannica, 2024, kasutatud 8.05.2024, <https://www.britannica.com/event/Partitions-of-Poland>.

⁸⁵ Schved, B. The First Partition of Poland and the Issue of the European Balance of Power in Contemporary English Media (1772–1774). – *Spécimina Nova Pars Prima Séctio Médiaévalis*, nr 11, 2021, lk 203–225 (siin lk 210); Britannica, The Editors of Encyclopaedia. Partitions of Poland.

⁸⁶ Gerhard, R. Frederick the Great: A Historical Profile. California: University of California Press, 1970, lk 191; Easum C., V. Prince Henry of Prussia, lk 271.

Ulrikesel olid keisrinna vastu vaid sõbralikud tunded ning tema senine prantsusmeelsus oli tingitud vaid finantsilistest põhjustest.⁸⁷

Heinrichi panust jagamislepingu sõlmimisse hindasid nii kuningas Friedrich kui Venemaa keisrinna. Friedrich lubas eduka läbirääkimise tänuks tõsta printsi aastast sissetulekut. Heinrich lootis oma diplomaatilise debüüdi valguses saada osa ka järgmistest Poola alasid puudutavatest poliitilistest otsustest, ent kuningas otsustas seda mitte teha.⁸⁸ Pärast jagamislepingu sõlmimist 1772. aastal kirjutas Katariina Heinrichile tänutundega selle eest, et prints sel teemal läbirääkimisi algatada otsustas, omistades lepingu sõlmimise suuresti tema tegevusele.⁸⁹ Katariina ja Heinrich säilitasid sõbraliku kirjavahetuse⁹⁰ ning 1771. aasta reis ei jäänud tema ainsaks visiidiks Peterburi. 1776. aasta kevadel oli printsil taas võimalus sõita Peterburi keisrinnaga kohtuma. Varasema kogemuse põhjal määrati Heinrich Preisimaa ja Venemaa vaheliste läbirääkimiste läbiviijaks ning ta oli kahe suurriigi kontakti tugevdaja rollile sobivaim valik.⁹¹ 1776. aastal sai prints viis aastat varem läbitud teed vastassuunaliselt läbi sõita, alustades Königsbergist ning jõudes läbi Riia Peterburi.⁹² Vastuvõtt oli esimese reisiga võrreldes aga märgatavalt tagasihoidlikum.⁹³

⁸⁷ Ziebura, E. Prinz Heinrich, lk 202–203.

⁸⁸ *ibid.*, lk 214–215.

⁸⁹ *ibid.*, lk 216.

⁹⁰ Easum C., V. Prince Henry of Prussia, lk 272.

⁹¹ Stupperich, R. Die Zweite Reise Des Prinzen Heinrich, lk 585 ja 587.

⁹² *ibid.*, lk 586.

⁹³ *ibid.*, lk 594.

2. Printsia vastuvõtt Tartus

2.1 Tartu 18. sajandi teisel poolel

1704. aastal vene vägede kätte langenud Tartu kannatas Põhjasõja ulatuslike purustuste käes. Suur osa linnaelanikest küüditati ning pärast 1708. aasta Peeter I käsul läbiviidud täielikku lammutustööd oli linn varemetes.⁹⁴ Veel sajandi keskelgi polnud linnapilt oluliselt muutunud ning sõjaaegsed varemed tegid linnas liiklemise üpris keeruliseks. Kannatada olid saanud mõlemad kirikud – Maarja ja Jaani –, piiskopilinnus ja Toomkirik, lisaks linlaste majad.⁹⁵ Sajandi teisel poolel hakati linna vaikselt üles ehitama. 1760ndatel leidsid aset suured lammutustööd ning kerkisid ka mitmed uued hooned.⁹⁶ Olenemata üsna hallist linnapildist püsis Tartu suuruselt teise linnana – seda nii Liivimaal kui võrdluses praeguste Eesti ala linnadega.⁹⁷ Elanike arv hakkas kasvama 18. sajandi lõpukümnenditel, jõudes sajandi lõpus 3600 inimeseni.⁹⁸

18. sajandil kannatas linn lausa kolme tulekahju all, viimane neist neli aastat pärast printsia külaskäiku, 1775. aastal.⁹⁹ Selle käigus hävines suurem osa nii värskest kui varasemast ehitustööst, sealhulgas puidust raekoda, puitsild ning suur osa kesklinnast.¹⁰⁰ Tol perioodil oli linnas rohkem puitmaju, sest seaduse kohaselt tohtis kivimaju ehitada ainult impeeriumi pealinnas,¹⁰¹ mis tulekahjude tekkimist ja levikut kindlasti soodustasid. Tartust pidi saama vene impeeriumi kindluslinn,¹⁰² mille raames alustatud kindlustustöödega Toomemäel ka keisrinna tutvust tegi.¹⁰³ Printsia külaskäigu hetkeks ehitustega kaugele poldud jõutud, ning pärast 1775. aasta põlengut otsustati kindlustuslinna projekt üldse pooleli jätta.¹⁰⁴ Uus kivisild ja raekoda valmisid linnas 1780ndatel,¹⁰⁵ Tartu Ülikooli hooned ja Toomemäe park aga alles 19. sajandi alguses.¹⁰⁶

⁹⁴ Laur, M., Selart, A. Dorpat/Tartu. Geschichte einer Europäischen Kulturhauptstadt. Wien: Böhlau, 2023, lk 83.

⁹⁵ Pullerits, H. Tartu ajalugu ja kultuurilugu. Tartu: Ilmamaa, 2005, lk 59.

⁹⁶ Laur, M., Selart, A. Dorpat/Tartu, lk 95.

⁹⁷ *ibid.*, lk 86.

⁹⁸ Friedenthal T., E. Võitlus ja väitlus teatri üle Eesti- ja Liivimaal 18. sajandi lõpus ja 19. sajandi alguses. Tartu Ülikooli Kirjastus, 2020, lk 266.

⁹⁹ Laur, M., Selart, A. Dorpat/Tartu, lk 95.

¹⁰⁰ Treiberg, P. Tartu ajalugu XVII ja XVIII sajandil. Tartu: Postimehe trükk, 1926, lk 53.

¹⁰¹ Hansar, L. Eesti linnaehituse ajalugu: keskajast tsaariaja lõpuni. Tallinna Raamatutrükikoda, 2019, lk 417.

¹⁰² *ibid.*, lk 417.

¹⁰³ Pullerits, H. Tartu ajalugu ja kultuurilugu, lk 60.

¹⁰⁴ Hansar, L. Eesti linnaehituse ajalugu, 419–420.

¹⁰⁵ Juske, J. Tartu olulised hävinud ehitised. Tallinn: Hea Lugu, 2022, lk 30 ja 52.

¹⁰⁶ Hansar, L. Eesti linnaehituse ajalugu, lk 422–423.

Õhkkond oli Tartus 18. sajandil jooksul üsna pingeline – valdavalt olid erinevad tülid ja lahkkelid linnarahva ja Tartu magistraadi vahel, mis kulmineerusid sajandi keskel.¹⁰⁷ Katariina külastuse ajal eksponeeriti linnarahva ja rae vahelisi pingeid plakatil, kus kujutati rae ülekohtust käitumist linnarahva üle. Heinrichi külastuse ajaks olid pinged laabunud ning ka linnakorraldus ja rae koosseis mõnevõrra muutunud.¹⁰⁸ 18. sajandi vältel domineerisid Eesti- ja Liivimaal saksa kultuurimõjud. Mingis mõttes avas Eesti alade Venemaaga liitmine ka suurema sideme Lääne-Euroopaga. Eesti- ja Liivimaast sai Venemaa ja Euroopa ühenduspunkt. Suuresti tänu soodsale geograafilisele asukohale ning saksakeelsele keskkonnale leidsid mitmed saksa haritlased end Eesti aladel resideeruvat.¹⁰⁹

Teadaolevalt oli enne printsipi külaskäiku ainus kuninglikust soost külaline Tartus 18. sajandi jooksul Katariina II, kelle jaoks oli Tartul võimalik korralik vastuvõtt korraldada. Külla aga, 1701. aastal, kui Põhjasõda veel Tartusse jõudnud polnud, oli linn valmis kostitama Rootsi kuningat Karl XII. Siiski piirdus kuningas põgusa läbisõiduga raekoja platsilt ning suurt vastuvõttu talle ei korraldatud.¹¹⁰ Ka tsaar Peeter I külastas Tartut 1704. aastal, kui linn oli sunnitud vene vägedele alistuma, kuid ilmselgetel põhjustel tsaari vastuvõtuga ei tervitatud.¹¹¹

2.2 Printsipi vastuvõtu ettevalmistused

Printsipi tagasitee võeti ette läbi Liivimaa Kuramaale, ning sealt edasi Königsbergi.¹¹² Seitse aastat varemgi Liivimaal reisinud Katariina II peatus Tartus, kuid teekond oli printsipi vastassuunaline, 15. juulil 1764. aastal alanud sõit Riist jõudis Tartusse 18. juuli öösel. Keisrinna veetis Tartus poolteist päeva, kuid mitte suurest huvist Tartu linna vastu, vaid osa reisiseltskonna mahajäämise tõttu.¹¹³ Katariina reisi näitel võis ka Heinrichi teekond Peterburist Riiga võtta mitte rohkem kui neli päeva. Katariina tegi lisaks Tartule veel kaks peatust teele jäävates mõisates¹¹⁴, mida ei saa välistada ka Heinrichi puhul. Printsipi reisiseltskond oli Tartusse

¹⁰⁷ Treiberg, P. Tartu ajalugu XVII ja XVIII sajandil, lk 53.

¹⁰⁸ Eesti ajalugu, IV: Põhjasõjast pärisorjuse kaotamiseni. Peatoimetaja S. Vahre, tegevtoimetaja M. Laur. Tartu: Ilmamaa, 2003, lk 80.

¹⁰⁹ Laur, M., Selart, A. Dorpat/Tartu, lk 96–97.

¹¹⁰ Pullerits, H. Tartu ajalugu ja kultuurilugu, lk 52.

¹¹¹ *ibid.*, lk 53.

¹¹² Ziebur, E. Prinz Heinrich, lk 213.

¹¹³ Laur, M. Eesti ala valitsemine 18. sajandil. Tartu: Rahvusarhiiv, 2000, lk 238.

¹¹⁴ *ibid.*, lk 239.

jõudes suurenenud, sest Peterburis lisandus temaga saatjaskond, kes printsi Riiani akompaneeris ning tagasiteel jälle Tartus peatus.¹¹⁵

Esimene teade printsi saabumise kohta jõudis Tartusse 11. jaanuaril 1771. aastal Riias, kindralkuberner George Browne'ilt. Talle edastatud info kohaselt pidi prints Heinrich saabuma Tartusse 18. või 19. jaanuaril, mille puhuks tuleks Tema kõrgeaususele organiseerida söök ja eluruumid.¹¹⁶ Heinrichi eesmärk oli ideaalis veebruari alguseks Preisimaal tagasi olla, ning kirjas vennale märkis, et Peterburist on plaan lahkuda 14. või 15. jaanuaril 1771.¹¹⁷ Printsi vastuvõtt tuli Tartu rae kohtumisel teemaks juba samal päeval. Vastuvõtu organiseerimine kuuluski rae kohustuste hulka,¹¹⁸ mille koosseisu 1771. aastal kuulusid politseibürgermeister Hermann Anton Schaub, Tartu linna esimene sündik Friedrich Konrad Gadebusch, tollane justiitsbürgermeister Ludwig Christian Stegemann ning raehärrad Georg Johann Sennenberg, Christian Friedrich Schichtling ja Schoeff.¹¹⁹

Kuni printsi saabumiseni arutati tema külaskäiku rae kokkusaamistel pea iga päev. Veel enne esmatähtsa organiseerimist – nagu söök ja eluruum – pakkus politseibürgermeister Schaub, et vastuvõtule tuleks kutsuda Mustpeade vennaskonna liikmed.¹²⁰ Mustpeade vennaskond oli Tallinnas, Tartus ja Riias tegutsev vallaliste kaupmeeste ühing,¹²¹ printsi vastuvõtule kutsuti Tartu Mustpeade liikmed.¹²² Tähtsate külaliste vastuvõttudel vennaskonna ratsaväega osalemine kuulus liikmesuse aukohustuste hulka. Näiteks Tallinna Mustpead said mitmete tähtsate külaliste vastuvõttudel osaleda – Rootsi kuningad, diplomaadid jt – ning osadele neist öömajagi pakkuda.¹²³ Vastav informatsioon saadeti Tartu Mustpeade vennaskonna vanemale, Jacob Reinhold Clarele.¹²⁴ 14. jaanuaril 1771. aastal saadi Jacob Reinhold Clarelt kutset kinnitav vastus. Clare sõnul lubas vastuvõtul osaleda 27 vennaskonna liiget.¹²⁵ Kuivõrd oli osalemine kohustuslik, otsustasid mõned liikmed kutsest keelduda, mille tulemusel määrati neile ka trahv 20 rubla väärtuses.¹²⁶ Ka Tallinnas karistati ürituselt puudujaid trahviga, mis tuli

¹¹⁵ RA, EAA.995.1.1619 Nimekiri toitudest, mida organiseerida printsi saatnud ekipaaži peatumiseks Tartus.

¹¹⁶ RA, EAA.995.1.1619 Kiri Tartu raele George Browne'ilt 10. jaanuar 1771.

¹¹⁷ Kirjas märgitud 25. või 26. jaanuar – kalendrierinevus. 19616. Au prince Henri de Prusse.

¹¹⁸ Pullerits, H. Tartu ajalugu ja kultuurilugu, lk 164.

¹¹⁹ RA, EAA.995.1.6706 Titel der Käyserin, no 3, 23. Januar 1771; Treiberg, P. Tartu ajalugu XVII ja XVIII sajandil, lk 54.

¹²⁰ RA, EAA.995.1.342, lk 6, Dorpat 11. Januar 1771.

¹²¹ Mustpea – Eesti keele seletav sõnaraamat, 3. Tallinn: Eesti Keele sihtasutus, 2009, lk 505.

¹²² RA, EAA.995.1.1709.

¹²³ Kreem, J., Oolup, U. Tallinna Mustpead: Mustpeade vennaskonna ajaloost ja varadest. Die Revaler Schwarzenhäupter: Geschichte und Schätze der Bruderschaft der Schwarzenhäupter. Tallinn: Tallinna Linnaarhiiv, 1999, lk 35–36.

¹²⁴ RA, EAA.995.1.342, lk 6–7, Dorpat 11. Januar 1771.

¹²⁵ RA, EAA.995.1.1619 Kiri Mustpeade vennaskonna vanemalt Jacob Reinhs Clarelt 14. veebruar 1771.

¹²⁶ RA, EAA.995.1.1709.

maksta raele. 1697. aastal oli aga Mustpeade vanematekogu otsustanud, et vennaskonna vanemad liikmed pole kohustatud vastuvõttudel ratsutama, kuid peavad rahaliselt vennaskonna osalust toetama.¹²⁷

Söögi ja eluruumi eest vastutasid politsebürgermeister Schaub ja raehärra Schoeff ning samal kohtumisel, 14. jaanuaril, otsustati, et eelmainitud mehed koos linnasündik Friedrich Konrad Gadebuschiga võtavad printsi tema saabumisel vastu.¹²⁸ Gadebusch oli üks neist sakslastest, kes 18. sajandil Liivimaale kolis – esialgu tegutses ta siin koduõpetajana, kuid läbi erinate linnaametite jõudis ta lõpuks justiitsbürgermeisteri ametisse, vastutades veel linnasündikuna ka Tartu uue valitsemiskorralduse valmimise eest.¹²⁹ Justiitsbürgermeister Stegemann, kelle ametiajal hakkasid rae ja linnarahva suhted paranema,¹³⁰ sai ülesandeks raeruumide ettevalmistamise. Kuna saabumine polnud kuupäevaliselt – või veel vähem kellaajaliselt – täpselt teada, organiseeriti Tormast, mille kaudu prints Tartusse reisis, mõni teavitaja, kes printsi saabumisest aegsasti teada annaks.¹³¹

Üsna pikk arutelu käis printsi eluruumide üle.¹³² Katariina ööbis muideks oma Tartu läbisõidu ajal krahv Karl Sieversile kuulunud Ropka mõisas.¹³³ Heinrichi puhul määrati aga esialgu tema ja ta kaaskonna öömajaks von Löwensterni maja.¹³⁴ Tõenäoliselt oli tegemist maanõunik Carl Dietrich von Löwensterniga, kes oli Vana-Antsla, Valmiera, Poka ja Mäksa mõisate omanik.¹³⁵ 1828. aastal Karlova mõisa ostanud vene kirjanik Faddei Bulgharin jutustab oma memuaaris „Kirjad Karlova mõisast“ parun Löwensternist, kelle maja asus Raekoja lähedal Suurturus. Löwensterni maja oli olnud populaarne peatuspaik ka Bulgharini ajal.¹³⁶ Kui eeldada, et ka 18. sajandite lõpukümnenditel kuulus hoone Löwensternide perekonnale, oli tegemist printsi öömaja valikus oleva hoonega. 17. jaanuariks oldi aga otsustatud hoopis postmeister Peuckeri maja kasuks.¹³⁷ Tegemist oli tollase Tartu raehärra Johann Heinrich Peuckeri poja postmeister Karl Gustav Peuckeri majaga.¹³⁸ Raehärra Peucker oli samuti printsi vastuvõtu

¹²⁷ Kreem, J., Oolup, U. Tallinna Mustpead, lk 35–36.

¹²⁸ EA, EAA.995.1.342. Dorpat 14. Januari 1771. lk 15–17.

¹²⁹ Eesti ajalugu IV, lk 80 ja 243.

¹³⁰ *ibid.*, lk 80.

¹³¹ EA, EAA.995.1.342, lk 15–17, Dorpat 14. Januari 1771.

¹³² *ibid.*

¹³³ Laur, M. Eesti ala valitsemine 18. sajandil, lk 238.

¹³⁴ EA, EAA.995.1.342, lk 17, Dorpat 14. Januari 1771.

¹³⁵ Perekond Löwenstern. Rahvusarhiiv. Kasutatud 20.05.2024, https://www.eha.ee/fondiloend/frames/fond_prop.php?id=2992,

¹³⁶ Faddei, B. Kirjad Karlova mõisast. Ilmamaa, 2019, lk 46.

¹³⁷ RA, EAA.995.1.342, lk 33–34, Dorpat d. 17. Januari 1771.

¹³⁸ Baltisches Biografisches Lexicon digital. Peucker, Karl Gustav (1728–1781). Kasutatud 20.05.2024, <https://bbld.de/GND1200828410>.

organiseerimisega seotud.¹³⁹ Kuigi mõned raehärrad muudatusega nõus polnud – põhjuseks oli von Löwensterni maja parem asukoht – oli vastav korraldus juba politsebürgermeister Schaubi poolt tehtud.¹⁴⁰ Vajaliku söögi tellimine anti nüüd Georg Johann Sennenbergi ülesandeks. Raad oli saanud keisri kantseleilt ka nimekirjad toiduainetest, mida printsi söögilaua tarvis tellida. Lisaks otsustati, et kohalikud kaupmehed on sunnitud printsi saabumise ajaks oma ärid sulgema.¹⁴¹

2.3 1770/1771. aasta külm talv

Heinrichi reisiperiood langes õnnetult kokku suurt osa Euroopast tabanud kliimaanomaaliaga. Aastatel 1769–1772 esines mitmel pool Euroopas üleujutusi, suviseid lumesadusid ning erakordseid külmakraade. Ebaharilik kliimaperiood põhjustas nii näljahädasid, epideemiaid kui hinnatõusu mitmetes piirkondades. Kliimamuutuse põhjust on keeruline paika panna. Eelnevatel aastatel pursanud vulkaanid kindlasti kliimaatilisi ebakorrapärasusi võimendasid, kuid ei olnud nende põhjustajad.¹⁴²

Eesti sai pea tervet Euroopat tabanud kriisi tunda peamiselt vaid külmakraadide näol. 1771. aasta esimeses pooles Moskvasse jõudnud muhkkatk Eesti aladele ei jõudnud, vähemalt mitte märkimisväärselt, ning samal ajal raevutsenud soetõbi Kesk-Euroopast kaugemal ei levinud.¹⁴³ 1770/1771. aastad on Eestis dokumenteeritud lumerohke ja vihmase perioodina. Hiliskevadised lumesajud ja mitmed üleujutused häirisid inimeste igapäevaelu ja toimetulekut.¹⁴⁴ Mitmel pool Euroopas toimus sellest tingituna viljahinna tõus, mis jõudis järgnevatel aastatel ka Eesti- ja Liivimaa aladele. Hinnatõus soodustas ka näljahädade teket. Eesti aladel suudeti aga kriisiga tänu varasematele headele vilja-aastatele paremini toime tulla.¹⁴⁵

Kõige märgatavamalt mõjutas kliimaolustik Poola-Leedut, mis lisaks välis- ja siseohtudele kannatas nüüd ka kliimast tulenevate probleemide all, mida osati suurte välisjõudude poolt ära

¹³⁹ RA, EAA.995.1.6706 Titel der Käyserin, no 3, 23. Januar 1771.

¹⁴⁰ RA, EAA.995.1.342, lk 33–34, Dorpat d. 17. Januari.

¹⁴¹ A, EAA.995.1.342, lk 34–35, Dorpat d. 17. Januari 1771.

¹⁴² Collet, D. Abusing Climate: The 1770s Anomaly and the First Partition of Poland-Lithuania. – Acta Historica Tallinnensia, nr 2, 2023, lk 190–220 (siin lk 197–198).

¹⁴³ Laur, M. Katku seljatamine kaksikümme viis aastakümme tagasi. – Tuna, nr 3, 2020, lk 8–16 (siin lk 13–14).

¹⁴⁴ Tarand, A., Jaagus, J., Kallis, A. Eesti kliima minevikus ja tänapäeval. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2013, lk 169–170.

¹⁴⁵ Laur, M. Katku seljatamine, lk 9–10.

kasutada. Poola-Leedu oli juba varasemalt olnud oma lähinaabritele oluline teraviljaallikas. 1770. aastal rajati Poola-Leedusse sanitaarkoridor katku levimise peatamiseks.¹⁴⁶ See raskendas oluliselt nii reisimist kui kaubandust – kehtisid karmid kontrollpiirangud ning mitmel pool ka karantiin.¹⁴⁷ Kuningas Friedrich II teatab koridori loomisest ka vennale, mis peaks printsile tagama ohutu tagasitee.¹⁴⁸ Koridori loomine esines aga õigustusena viia nii Venemaal kui Preisimaal oma väed Poola. Selle kaudu saadi seal toodetavat teravilja saata ka kodumaa toitmiseks.¹⁴⁹

Friedrichi ja Heinrichi kirjavahetuses väljendab kuningas mitmes kirjas muret venna tervise pärast, ning kas see ikka karmile põhjamaa kliimale vastu peab.¹⁵⁰ Siin tasub rõhutada, et Friedrich omistab külma ilma suuremas osas geograafilisele asukohale. 19. novembril 1771. aastal kirjutab prints Friedrichile, et teda on tabanud haigus – palavik ja kõhukrambid. Kuningas tunneb venna kannatustele kaasa märkides, et eks Venemaal ongi karmim kliima.¹⁵¹ Enda kokkupuudet ebatavalise ilmaga mainib Friedrich kirjavahetuses Heinrichiga alles kevadel, kui teatab, et õues käimine on muutunud väljakannatamatuks.¹⁵²

Karmi külmutamisega pidid silmitsi seisma ka Mustpeade vennaskonna liikmed, kes Tartus prints Heinrichi vastuvõtul osalesid. 1771. aasta 14. veebruaril, umbes kolm nädalat pärast printsi külaskäiku, jõuab Tartu raele kiri Mustpeade vennaskonnalt, täpsemalt Mustpeade vanemalt Jacob Reinhs Clarelt. Clare väljendab tänuikkust, et vennaskonna liikmetel oli võimalus vastuvõtul osaleda, kuid nendib, et printsi reisi ajal esineva tugeva pakase tõttu haigestusid mitmed Mustpeade liikmed. Lisaks sellele leidis ka vennaskonna liikmeid, kes ilma rahalise toetuseta poleks olnud võimelised tseremoonial osalema. Selle tulemusel tõusid ka vennaskonna üldkulutused. Vennaskonna kulutuste hinnaks oli 45 rubla, mille Tartu linnakassa vennaskonna palvel võiks neile hüvitada. Clare kirjutab, et summa leevendaks suuresti vennaskonna liikmete toodud ohverdusi, ning loodetavasti saavad nad oma kohaloluga ka edaspidi Tartu raadi rõõmustada.¹⁵³ Mustpead edastasid Tartu raele täpse aruande tehtud kulutuste kohta, mille kompensatsiooni oodati raelt 57 rubla ja 80 kopika väärtuses.¹⁵⁴

¹⁴⁶ Collet, D. *Abusing Climate*, lk 220.

¹⁴⁷ Laur, M. Katku seljatamine, lk 11–12.

¹⁴⁸ 19359. Au prince Henri de Prusse á Saint-Petersbourg.

¹⁴⁹ Collet, D. *Abusing Climate*, lk 220.

¹⁵⁰ 19390. Au prince Henri de Prusse á Saint-Pétersbourg; 19431. Au prince Henri de Prusse á Saint-Pétersbourg.

¹⁵¹ 19497. Au prince Henri de Prusse á Saint-Pétersbourg.

¹⁵² 19760. Au Prince Henri de Prusse á Rheinsberg.

¹⁵³ RA, EAA.995.1.1619 Kiri Mustpeade vennaskonna vanemalt Jacob Reinhs Clarelt 14. veebruar 1771.

¹⁵⁴ RA, EAA.995.1.1619 Kiri Mustpeade vennaskonna vanemalt Jacob Reinhs Clarelt seoses prints Heinrichi vastuvõttutseremooniaga seoses tehtud kulutustega, 21. veebruar 1771.

2.4 Prints vastuvõtt Tartus

1771. aasta 22. jaanuari varastel hommikutundidel oli Tartu prints siin saabumiseks valmis. Valmis oldi juba õhtu varem, 21. jaanuaril, kui Mustpeade vennaskond ja määratud vastuvõtjad olid juba igaks juhaks kokku kogunenud.¹⁵⁵ Veel samal päevalgi sai linn külalise saabumise kohta nii segast infot, et vastuvõtjad ei saanud isegi lõunat pidada. Kell viis saabus Tormast talupoeg Illiko Mart, kes teavitas linna prints siin peatse saabumise kohta. Prints oli jõudnud Tormasse ning tema saabumist Tartusse oodati 2–3 tunni pärast. Info saabudes hakati valmistuma – Mustpeade vennaskond ja raehärrad liikusid linna piiri äärde. Tartu magistraadi protokoll kohaselt oodati prints siin Tartu linna piiri ääres nn *Todte Kapelle* (tlk. „surnute kabel“) juures.¹⁵⁶ Tormast Tartusse sõites siseneti linna tõenäoliselt Raadi kaudu, kus siin asus maarahva kalmistu. Sealne kabeli olemasolu pole aga teada, praegune säilinud raehärra J. F. Telleri kabel ehitati sinna 1794. aastal.¹⁵⁷

Pärast mitmetunnist ootamist jaanuarikuises pakases saabus prints 22. jaanuari õhtul pool tundi enne südaööd. Tema Kuninglik Kõrgus võeti Tartu poolt suure austusega vastu. Mustpeade vennaskonna liikmed ratsutasid läbi linna turuni, saates prints siin tema öömajani, mille järel lasti Heinrichil ning tema kaaskonnal omakeskis õhtust süüa. Järgmisel hommikul kell 8 oli ekipaaž valmis oma teekonda jätkama. Veel enne minekut pidas linnasündik Friedrich Konrad Gadebusch kuningliku külalise auks kõne, mille lõppedes saadeti prints siin linna piirideni ning sooviti talle edukat reisi Riia poole. Hommikul jätkunud vastuvõtule Mustpeade vennaskonna liikmed enam ei jõudnud.¹⁵⁸

Kui keisrinna veetis Tartus lausa poolteist päeva, mille jooksul külastas ta linna õigeusu kirikut, turgu, ning Toomemäe kindlustustöid,¹⁵⁹ veetis prints seal kuni 12 tundi. Siiski suutis Tartu suhteliselt lühikese ettevalmistusajaga – tõenäoliselt ei arvestatud rohkem kui kümne päevaga – organiseerida tähtsale külalisele korralik vastuvõtt. Katariina tulekust teati ette umbes aasta,

¹⁵⁵ RA, EAA.995.1.342, lk 43–44, Dorpat am 21. Januar 1771.

¹⁵⁶ RA, EAA.995.1.342, lk 44–45, Dorpat am 22. Januar 1771.

¹⁵⁷ Kultuurimälestiste register. 7084 Tartu Raadi kalmistu Telleri kabel, 1794.a. – Ajalugu. 2018. Kasutatud 20.05.2024, <https://register.muinas.ee/public.php?menuID=monument&action=view&id=7084>

¹⁵⁸ RA, EAA.995.1.342, lk 45–47, Dorpat am 22. Januar.

¹⁵⁹ Schulz, G., J. = Bertram. Reise der Kaiserin Catharina II nach Est- und Livland von 20. Juni bis zum 25. Juli 1764. – Dr. Bertram. Wagien. Baltische Studien und Erinnerungen. Dorpat, 1868, lk 142–156 (siin lk 154).

kuid ka tema puhul oli Tartu plaanipäraselt lühiajaline peatuspaik. Pikemad külastused leidsid aset Tallinnas ja Riias, mis tähendas ka suuremat ettevalmistust.¹⁶⁰

2.5 Printsia toidulaud

Printsi külastust käsitlevatest allikatest omavad märkimisväärset osa nimekirjad toiduainetest, mis Heinrichi tulekuks kokku organiseeriti. Nimekirju on rohkesti ning enamjaolt on tegemist märkmetega, sest puudub nii dateering kui koostaja. Kõige usaldusväärsema pildi printsia toidulaua valmistamise tarbeks soetatud toiduainetest loovad kaks allikat – keiserliku majesteedi isikliku kantselei poolt saadetud toiduainete register, mille puhul sooviti teada printsia toidulaua jaoks tehtud kulutusi ja koguseid,¹⁶¹ ning Tartu rae poolt vastusena valminud nimekiri koguste ja hindadega¹⁶². Registrites loetletud toiduained omavahel täielikult ei kattu, kantseleile vastusena saadetud osturegistris puudusid mitmed toiduained, mille maksumuse ja koguse kohta raelt uuriti – sel põhjusel on oluline analüüsida mõlemat allikat. Kantseleile saadetud registris puuduvad suures osas juur- ja köögiviljad, mille olemasolu printsia vastuvõtulaual võiks siiski eeldada.¹⁶³ Juurikad olid oluline osa kohaliku kõrgema klassi toidulauast ja neid peeti prestiižeks,¹⁶⁴ seega võib oletada, et ka kuningliku külalise vastuvõtul sellisele asjale tähelepanu pöörati.

Osturegistris loetletud kaup soetati suuremas osas Tartust ning Tõlliste ja Puru postijaamadest, kuhu tõenäoliselt toiduained lähedal asuvatest asulatest kokku koguti.¹⁶⁵ Komissaar Vassili Tšepelev tasus hangitud kaupade eest kokku 93 rubla ja 2 kopikat.¹⁶⁶ Summa on võrreldav kõrgeima palgaga, mida üks madalama astme riigiametnik tol perioodil aasta jooksul võis teenida.¹⁶⁷ Eeldatavasti oli prints Heinrichil Tartus kaks toidukorda, 22. jaanuari õhtul ning 23. jaanuari hommikul, milleks osati ka valmistada.

¹⁶⁰ Laur, M. Eesti ala valitsemine 18. sajandil, lk 236.

¹⁶¹ RA, EAA.995.1.1619 Kiri Tartu raele Keiserliku Majesteedi kantselei poolt seoses prints Heinrichi visiidi ajal ostetud kaupade hindadega 25. 03. 1771.

¹⁶² RA, EAA.995.1.1619 Prints Heinrichi visiidi ajal ostetud kauba kogused ja maksumus 6/8. 04.1771.

¹⁶³ RA, EAA.995.1.1619 Kantselei kirjaga kaasatud toiduainete register 25.03.1771; RA, EAA.995.1.1619 Prints Heinrichi visiidi ajal ostetud kauba kogused ja maksumus 6/8. 04.1771.

¹⁶⁴ Plath U. Liivimaa spargel: kustunud mälestusi Balti aiandusajaloost 18. ja 19. sajandil. – Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat. Tartu, 2010, lk 80.

¹⁶⁵ RA, EAA.995.1.1619 Kantselei kirjaga kaasatud toiduainete register 25.03.1771; RA, EAA.995.1.1619 Prints Heinrichi visiidi ajal ostetud kauba kogused ja maksumus 6/8. 04.1771.

¹⁶⁶ RA, EAA.995.1.1619 Prints Heinrichi visiidi ajal ostetud kauba kogused ja maksumus 6/8. 04.1771.

¹⁶⁷ Eesti ajalugu IV, lk 73.

Mõlemad registrid kinnitavad, et printsi toidulauale telliti lihadest veised, vasikad, sead, haned, kuked, pardid, ning vanad kanad (*alte hühner*) – lisaks nuumatud kabun e kohikukk (*capaunen*),¹⁶⁸ mida võib juba keskajast Eesti aladel üpriski levinuks pidada, kuid esines toidulaual pigem tähtsamatel sündmustel. Linnuliha oli omane baltisaksa köögile ning kuulus tol perioodil peamiselt mõisate loomakasvatuse.¹⁶⁹ Sealiha, vältimatu osa eestlaste toidulauast olenemata seisusest, oli osturegistris eristatud harilikuks ning *spanferkel*'iks – veel emapiimast toituv siga, kelle liha hinnati selle õrnuse poolest. Sealiha puhul hinnati selle kõiki osi, seega ei puudunud laualt ka seajalad ja- kõrvad.¹⁷⁰ Kuigi kantselei nimekirjas loetletud suitsutatud keeli ostunimekirjas pole, on suitsutatud kujul vorst (*mettwursten*) ja sink. Kantselei poolt eraldi väljatoodud vene kanu (*russische hüner*) lisaks harilikele kanadele osturegistris ei leidu.¹⁷¹ Vene kanade puhul oli tegemist eraldi tõuga, mis oli ka Saksamaal vägagi levinud.¹⁷² Loomad on nimekirjades nõ harilikul (nt *rindfleisch* – veiseliha) ning ka elusal kujul (*4. Enten auch eine lebendige* – neli parti aga üks elus).¹⁷³

Roogade valmistamiseks telliti kööki igasuguseid põhitoiduaineid nagu munad, piim, erinevad võid – värsked, vana ning vene – ja hapukoor. Nii piima kui hapukoore puhul on osturegistris märgitud *süsse Milch* ja *süssen Schmand*.¹⁷⁴ Nende puhul oli tegemist värsked ja rõõsa koorega.¹⁷⁵ Soola osteti nii tavalist kui hinnalist Lüneburgi soola,¹⁷⁶ mida imporditi Eestisse juba keskajal.¹⁷⁷ Äädikat on osturegistris kolme erinevat: õlle-, veini- ning lauaädikat.¹⁷⁸

Joogivalik on kantselei registri kohaselt laiem. Erinevatest õludest ja brändidest on osturegistris registreeritud vaid *halb bier* ehk poolik õlu ja köömnebrändi (*ord: Kümelbrandwein*).¹⁷⁹ Õlu

¹⁶⁸ RA, EAA.995.1.1619 Kantselei kirjaga kaasatud toiduainete register 25.03.1771; RA, EAA.995.1.1619 Prints Heinrichi visiidi ajal ostetud kauba kogused ja maksumus 6/8. 04.1771.

¹⁶⁹ Bardone, E., Kannike, A., Plath, U., Põltsam, I. 101 Eesti toitu ja toiduainet. Tallinn: Varrak, 2016, lk 56.

¹⁷⁰ RA, EAA.995.1.1619 Prints Heinrichi visiidi ajal ostetud kauba kogused ja maksumus 6./8. 04.1771; Bardone, E., Kannike, A., Plath, U., Põltsam, I. 101 Eesti toitu, lk 156.

¹⁷¹ RA, EAA.995.1.1619 Kantselei kirjaga kaasatud toiduainete register 25.03.1771; Prints Heinrichi visiidi ajal ostetud kauba kogused ja maksumus 6/8. 04.1771.

¹⁷² Stamm, F. Nährstän: belehrende und unterhaltende Blätter mit Bildern für Landwirthschaft, Gärtnerrei und Haushaltung. Wallishauser, 1861, lk 95.

¹⁷³ RA, EAA.995.1.1619 Kantselei kirjaga kaasatud toiduainete register 25.03.1771; RA, EAA.995.1.1619 Prints Heinrichi visiidi ajal ostetud kauba kogused ja maksumus 6/8. 04.1771.

¹⁷⁴ RA, EAA.995.1.1619 Kantselei kirjaga kaasatud toiduainete register 25.03.1771; RA, EAA.995.1.1619 Prints Heinrichi visiidi ajal ostetud kauba kogused ja maksumus 6/8. 04.1771.

¹⁷⁵ Bardone, E., Kannike, A., Plath, U., Põltsam, I. 101 Eesti toitu, lk 16.

¹⁷⁶ *ibid.*, lk 124.

¹⁷⁷ *ibid.*, lk 162.

¹⁷⁸ RA, EAA.995.1.1619 Prints Heinrichi visiidi ajal ostetud kauba kogused ja maksumus 6 /8. 04.1771; Bardone, E., Kannike, A., Plath, U., Põltsam, I. 101 Eesti toitu, lk 208.

¹⁷⁹ RA, EAA.995.1.1619 Kantselei kirjaga kaasatud toiduainete register 25.03.1771; RA, EAA.995.1.1619 Prints Heinrichi visiidi ajal ostetud kauba kogused ja maksumus 6/8. 04.1771.

oli 18. sajandil levinud nii tootmise (peamiselt mõisates) kui tarbimise poolest.¹⁸⁰ Peeter I surmajärgsel perioodil oli õlletarbimine Venemaal teinud languse, kuid Katariina II valitsusajaga see taas elustati.¹⁸¹

Peetri ja Katariina valitsusajal pöörasid mõlemad riigipead rohkem tähelepanu põllumajandusele ja aiapidamisele, seda just linnade ümbruses. Eestis tegelesid sellega lisaks kohalikele talupoegadele ka vene pärisorjad, kes pooleaastase tööga Baltikumis oma isandatele andamit teenisid. Seega oli tol perioodil juur- ja köögiviljad siinsetel aladel kättesaadavad, ainult puuvilju enamjaolt imporditi.¹⁸² Kantselei registris on loetletud näiteks spinat, porgand, petersell, till, majoraan, kaalikas, spargel, šalottsibul jne.¹⁸³

Kapsaid telliti nii värskel kui hapendatud kujul. Värske valge peakapsas, mis oli tol perioodil populaarseim kapsaliik kogu Euroopas,¹⁸⁴ kollane kähär peakapsas (*gelb Savoy*), punane kapsas (*Roth Kohl*) ning saksa kapsas (*Deutsch Kohl*).¹⁸⁵ Saksakeelne vaste naerisele ja peedile on sama – *die rübe*. Kantselei registris nimetatud *russische rübe* ehk tõlkes vene naeris võib osutada vene köögile iseloomulikule hapendatud naerisele, mis varauusajal ka baltisakslaste seas populaarne oli.¹⁸⁶ Kantseleinimekirjas leidav artišokk oli küll uudne, kuid mitte tavatu 18. sajandi Liivimaal. Selline võõrliikide esinemine toidulauas algas Peeter I-ga. Tänu läänemeelsele keisrile oli ka venelaste dieet avatud välismõjudele, peamiselt muidugi eliidi seas, sest imporditud kaubal oli oma hind.¹⁸⁷ Artišokke toodi esialgu sisse, kuid kasvuhoonete tulekuga (18. sajandi lõpp, 19. sajandi algus) algas ka Baltikumis artišokikasvatus.¹⁸⁸

Tellitud kaupade nimekirjas leidis juurikatest ja rohelisest vaid spinat ja sissetehtud kurgid (*eingemachte agurken*), nii tavalised kui väiksed.¹⁸⁹ Kurgikasvatus oli vene aednike pärusmaa, kes müügiotstarbel neid linnade lähedal kasvasid.¹⁹⁰ Puuviljadest jõudsid lauale vaid „suured õunad“, kantselei registris õunte juurde märgitud Ukraina päritolu ostunimekirjas puudub.¹⁹¹

¹⁸⁰ Bardone, E., Kannike, A., Plath, U., Põltsam, I. 101 Eesti toitu, lk 204–205.

¹⁸¹ Goldstein, D. The Kingdom of Rye: A Brief History of Russian Food. University of California Press, 2022, lk 21.

¹⁸² Plath U. Liivimaa spargel, lk 81–84.

¹⁸³ RA, EAA.995.1.1619 Kantselei kirjaga kaasatud toiduainete register 25.03.1771.

¹⁸⁴ Bardone, E., Kannike, A., Plath, U., Põltsam, I. 101 Eesti toitu, lk 44

¹⁸⁵ RA, EAA.995.1.1619 Kantselei kirjaga kaasatud toiduainete register 25.03.1771.

¹⁸⁶ RA, EAA.995.1.1619 Kantselei kirjaga kaasatud toiduainete register 25.03.1771; Bardone, E., Kannike, A., Plath, U., Põltsam, I. 101 Eesti toitu, lk 114.

¹⁸⁷ Goldstein, D. The Kingdom of Rye, lk 30.

¹⁸⁸ Plath U. Liivimaa spargel, lk 89.

¹⁸⁹ RA, EAA.995.1.1619 Prints Heinrichi visiidi ajal ostetud kauba kogused ja maksumus 6/8. 04.1771.

¹⁹⁰ Bardone, E., Kannike, A., Plath, U., Põltsam, I. 101 Eesti toitu, lk 66.

¹⁹¹ RA, EAA.995.1.1619 Prints Heinrichi visiidi ajal ostetud kauba kogused ja maksumus 6/8. 04.1771; RA, EAA.995.1.1619 Kantselei kirjaga kaasatud toiduainete register 25.03.1771.

Õunte sissevedu varauusajal polnud tavatu, kohalikud viljapuud ei pidanud looduslikule ja poliitilisele kliimale vastu, ning õunu imporditi vajadusel välismaalt, ei saa ka välistada, et Ukrainast.¹⁹²

Käsitletud nimekirjad soetatud toiduainetest loovad üsa rikkaliku pildi printsi peolauast. Millest on tingitud registrite erinevus, jääb aga selgusetuks. Suuremas osas osturegistris puuduvate toiduainete, nagu juurviljade olemasolu sõltub mõistagi saagikusest ja seega kliimaatilistest oludest. 1770/1771. aasta kliimaanomaalia mõjutas Eestis saagikust alles 1771. aastal, mujal Euroopas juba varem.¹⁹³ Lisaks sellele olid Eestis varasemad aastad olnud viljasaagi poolest edukad, isegi keskmisest paremad, seega toiduainete nappust ei saa täheldada ega nende puudumist osturegistris sellele omistada. Ei saa välistada, et puuduolevad tooted soetati mujalt või registreeriti käsitletava osturegistri väliselt.

¹⁹² Bardone, E., Kannike, A., Plath, U., Põltsam, I. 101 Eesti toitu, lk 206.

¹⁹³ Laur, M. Katku seljatamine, lk 9.

Kokkuvõte

Nii Preisimaa prints Heinrich kui tema panus 18. sajandi Preisimaa välispoliitikasse, täpsemalt suhetesse Venemaaga, on jäänud ajalookirjutuses suurema tähelepanuta. Konkreetne diplomaatiline reis Stockholmi ja Peterburi oli märkimisväärne nii printsi karjääri kui Euroopa poliitilise maailma kontekstis. Esimese Poola jagamise ning Venemaa, Austria ja Preisimaa liidu sünni võib omistada suuresti printsi iseseisvale tegevusele. Olenemata mõningatest lahkkelidest Preisimaa kuningaga suutis prints oma diplomaatiliste oskustega veenda valitsejaid soodsat olukorda ära kasutama.

Töö veidi ekslik pealkiri annaks justkui mõista, et prints Heinrich oli Tartus tunnistajaks suurele vastuvõtule. Kuivõrd andis linn endast parima, et kuninglik külaline saaks kohase vastuvõtu, veetis prints Tartus vaevu 12 tundi, ning tõenäoliselt linna päevavalguses üldse ei näinudki. Seega võib Heinrichi Tartus viibimist pigem kirjeldada kui läbisõitu, kuid siiski kuninglikule külalisele igati kohast. Tartu rae liikmed suutsid suhteliselt lühikese ajaga – algselt arvestati vaid nädalaga – organiseerida printsile eluruumid, peolaua ning külalised. Hoolega arutati sobilikke ruume, koostati toiduainete nimekirju ning telliti üsna suure summa eest kõike vajalikku peolaua tarvis. 1764. aasta kuningliku kõrguse külastusega oli aega ette valmistada pea aasta ning ka ilmastikuolud olid tol külastusel soodsamad. Olenemata karmist külmast oodati printsi saabumist pikisilmi mitu päeva, teadmata, millal tähtis külaline väikelinna jõuab. Kuigi Mustpeade vennaskond printsi 23. jaanuari hommikusele ärasaatmisele enam ei jõudnud, ning kannatati ilmast tingitud raskuste käes nii tervise kui finantside arvelt, tundusid ka vastuvõtul osalenud liikmed kogemusega rahule jäävat.

Tartu jaoks oli sündmus palju energiat nõudev ja suur vastutus. Linn oli küll kaugel oma Põhjasõja-eelsest positsioonist ning kannatas 18. sajandil korduvate tulekahjude käes, kuid sellest hoolimata leidis linn vajalikud ressursid, et tähtsat külalist kostitada. Tegemist oli lühikese aja jooksul teise kuninglikust soost külalisega, kes päriselt Tartus vastuvõttu kogeda sai, seega on sündmus erakordne ka 18. sajandi Tartu ajaloo kontekstis.

Kasutatud allikad ja kirjandus

Rahvusarhiiv (RA), Tartu

Fond 995 – Tartu magistraat

Fond 1862 – Perekond Stackelberg

Publitseeritud allikad

Krauel, R. Briefe des Prinzen Heinrich v. Preussen an der Königin Luise Ulrike, Gustav III. und der Prinzessin Sophie Albertine v. Schweden 1771–1797. Forschungen zur brandenburgischen und preussischen Gescgichte, 16, 1903, lk 207–250.

Politische Correspondenz Friedrich's des Grossen, 30. Digitale Ausgabe der Universitätsbibliothek Trier, <https://friedrich.uni-trier.de/de/politKorr/30/toc/>.

Schulz, G., J. = Bertram. Reise der Kaiserin Catharina II nach Est- und Livland von 20. Juni bis zum 25. Juli 1764. – Dr. Bertram. Wagien. Baltische Studien und Erinnerungen. Dorpat, 1868, lk 142–156.

Kirjandus

Baltisches Biografisches Lexicon digital. Peucker, Karl Gustav (1728–1781). Kasutatud 20.05.2024, <https://bbld.de/GND1200828410>.

Bardone, E., Kannike, A., Plath, U., Põltsam, I. 101 Eesti toitu ja toiduainet. Tallinn: Varrak, 2016.

Britannica, The Editors of Encyclopaedia. Confederation of Bar. – Encyclopedia Britannica, 2023. Kasutatud 8.04.2024, <https://www.britannica.com/topic/Confederation-of-Bar>.

Britannica, The Editors of Encyclopaedia. Partitions of Poland. – Encyclopedia Britannica, 2024. Kasutatud 8.05.2024, <https://www.britannica.com/event/Partitions-of-Poland>.

Clark, C., M. Iron Kingdom: The Rise and Downfall of Prussia. Cambridge: Harvard University Press, 2006.

Collet, D. Abusing Climate: The 1770s Anomaly and the First Partition of Poland-Lithuania. – Acta Historica Tallinnensia, nr 2, 2023, lk 190–220.

Easum C., V. Prince Henry of Prussia, Brother of Frederick the Great. University of Wisconsin Press, 1942.

Eesti ajalugu, IV: Põhjasõjast pärisorjuse kaotamiseni. Peatoimetaja S. Vahtre, tegevtoimetaja M. Laur. Tartu: Ilmamaa, 2003.

Faddei, B. Kirjad Karlova mõisast. Ilmamaa, 2019.

Friedenthal T., E. Võitlus ja väitlus teatri üle Eesti- ja Liivimaal 18. sajandi lõpus ja 19. sajandi alguses. Tartu Ülikooli Kirjastus, 2020.

Gerhard, R. Frederick the Great: A Historical Profile. California: University of California Press, 1970.

Goldstein, D. The Kingdom of Rye: A Brief History of Russian Food. Oakland: University of California Press, 2022.

Hansar, L. Eesti linnaehituse ajalugu: Keskajast tsaariaja lõpuni. Tallinna Raamatutrükikoda, 2019, lk 304.

Helmreich, E, C. The Rise of Prussia. – Current History, nr 64, 1955, lk 205–210.

Juske, J. Tartu olulised hävinud ehitised. Tallinn: Hea Lugu, 2022.

Kreem, J., Oolup, U. Tallinna Mustpead: Mustpeade vennaskonna ajaloost ja varadest. Die Revaler Schwarzenhäupter: Geschichte und Schätze der Bruderschaft der Schwarzenhäupter. Tallinn: Tallinna Linnaarhiiv, 1999.

Kultuurimälestiste register. 7084 Tartu Raadi kalmistu Telleri kabel, 1794.a. – Ajalugu. 2018.
Kasutatud 18.05.2024,
<https://register.muinas.ee/public.php?menuID=monument&action=view&id=7084>.

Laur, M. Eesti ala valitsemine 18. sajandil. Tartu: Rahvusarhiiv, 2000.

Laur, M. Katku seljatamine kakskümmend viis aastakümnet tagasi. – Tuna, nr 3, 2020, lk 8–16.

Laur, M., Selart, A. Dorpat/Tartu. Geschichte einer Europäischen Kulturhauptstadt. Wien: Böhlau, 2023.

Mustpea – Eesti keele seletav sõnaraamat, 3. Tallinn: Eesti Keele sihtasutus, 2009.

Perekond Löwenstern. Rahvusarhiiv. Kasutatud 20.05.2024,
https://www.eha.ee/fondiloend/frames/fond_prop.php?id=2992.

Perkins, J., B. The Partition of Poland. – The American Historical Review, nr 1, 1896, lk 76–92.

Plath U. Liivimaa spargel: kustunud mälestusi Balti aiandusajaloost 18. ja 19. sajandil. – Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat. Tartu, 2010.

Pullerits, H. Tartu ajalugu ja kultuurilugu. Tartu: Ilmamaa, 2005.

Schved, B. The First Partition of Poland and the Issue of the European Balance of Power in Contemporary English Media (1772–1774). – Spécimina Nova Pars Prima Séctio Médiaévalis, nr 11, 2021, lk 203–225.

Seppel, M. Peeter I reis läbi suure nälja aegse Liivimaa. – Horisont, nr 4, 2020, lk 8–12.

Speck, R., P. The History and Politics of Civilisation: The Debate about Russia in French and German Historical Scholarship from Voltaire to Herder. Queen Mary University of London, 2010, lk 264–272.

Stupperich, R. Die Zweite Reise des Prinzen Heinrich von Preußen nach Petersburg. – Jahrbücher Für Geschichte Osteuropas, nr 4, lk 580–600.

Tarand, A., Jaagus, J., Kallis, A. Eesti kliima minevikus ja tänapäeval. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2013.

Treiberg, P. Tartu ajalugu XVII ja XVIII sajandil. Tartu: Postimehe trükk, 1926.

Ziebura, E. Prinz Heinrich von Preußen. Berlin: Stapp Verlag Wolfgang Stapp, 1999.

Summary

The Reception of Prince Henry of Prussia in Tartu in 1771

Both Prince Heinrich of Prussia and his contribution to the foreign policy of Prussia in the 18th century, more specifically to relations with Russia, have been largely neglected in historiography. A particular diplomatic trip to Stockholm and St. Petersburg was significant both in the context of the prince's career and the European political world. The birth of the First Partition of Poland and the union of Russia, Austria and Prussia can be attributed largely to the prince's independent actions. Despite some disagreements with the king of Prussia, the prince was able to convince the rulers to take advantage of the favorable situation with his diplomatic skills.

The slightly misleading title of the work seems to imply that Prince Heinrich witnessed a great reception in Tartu. As much as the town did its best to ensure that the royal guest received a proper reception, the prince barely spent 12 hours in Tartu, and probably did not see the town in daylight at all. Thus, Heinrich's stay in Tartu can be described rather as a passing through, but still very suitable for the royal guest. The members of the Tartu town council were able to organize living quarters, food for dinner and breakfast, and guests for the prince in a relatively short time – initially only a week was considered. Suitable rooms were carefully discussed, food lists were drawn up and everything needed for prince's table was ordered for a rather large sum. With the visit of the royal highness in 1764, there was almost a year to prepare, and the weather conditions were also more favorable during that visit. Despite the bitter cold, the arrival of the prince was eagerly awaited for several days, not knowing when the important guest would arrive in town. Although the Brotherhood of Blackheads did not make it to the prince's send-off on the morning of January 23, and suffered from weather-related difficulties both at the expense of health and finances, the members who attended the reception seemed to be satisfied with the experience.

For Tartu, the event was very energy-consuming and a great responsibility. Although the town was far from its pre-Northern War position and suffered from repeated fires in the 18th century, it nevertheless found the necessary resources to entertain an important guest. It was the second royal guest in a short period of time who received a reception in Tartu, so the event is also extraordinary in the context of the history of Tartu in the 18th century.

Lihtlitsents lõputöö reprodutseerimiseks ja üldsusele kättesaadavaks tegemiseks

Mina, Getter Kitsing,

1. annan Tartu Ülikoolile tasuta loa (lihtlitsentsi) minu loodud teose **Preisimaa prints Heinrichi vastuvõtt Tartus 1771. aastal** mille juhendaja on Marten Seppel, reprodutseerimiseks eesmärgiga seda säilitada, sealhulgas lisada digitaalarhiivi DSpace kuni autoriõiguse kehtivuse lõppemiseni.
2. Annan Tartu Ülikoolile loa teha punktis 1 nimetatud teos üldsusele kättesaadavaks Tartu Ülikooli veebikeskkonna, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace kaudu Creative Commons'i litsentsiga CC BY NC ND 4.0, mis lubab autorile viidates teost reprodutseerida, levitada ja üldsusele suunata ning keelab luua tuletatud teost ja kasutada teost ärieesmärgil, kuni autoriõiguse kehtivuse lõppemiseni.
3. Olen teadlik, et punktides 1 ja 2 nimetatud õigused jäävad alles ka autorile.
4. Kinnitan, et lihtlitsentsi andmisega ei riku ma teiste isikute intellektuaalomandi ega isikuandmete kaitse õigusaktidest tulenevaid õigusi.

Getter Kitsing

22.05.2024